

UOT 81'271; 82.085; 808.5.

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN DİLİNDƏ
AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU TEXNOLOGİYALARI**

S.M.MƏRDANOVA
Bakı Dövlət Universiteti
samiremardanova@gmail.com

Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu texnologiyaları müxtəlif janrların timsalında özünü kifayət qədər qabarıq göstərir. Və bu, sübut edir ki, tamamilə təbii olaraq, folklor dilinin genetik əsasında ailə-məişət nitqi dayanmışdır.

Müəllif məqalədə folklor janrlarının (layla, nazlama və ya oxşama, uşaq folkloru, ailə-məişət mərasimləri və s.) konkret nümunələrini lingvopoetik baxımdan araşdırmaqla ailə-məişət üslubunun arxetiplərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: folklor dili, ailə-məişət üslubu, laylalar, nazlamalar və ya oxşamalar, uşaq folkloru, ailə-məişət mərasimləri, nitq texnologiyaları

Hər bir xalqın dilinin ilk ədəbiləşmə mənbəyi onun folkloru – şifahi xalq ədəbiyyatıdır ki, həmin dilin, hətta yazı meydana çıxdıqdan sonra da yaşayıb zənginləşən normativ ifadə model-konstruksiyalarını təqdim etməklə yazılı ədəbi dilin əsaslarını hazırlayır. Müşahidələr göstərir ki, folklorun dili, ümumiyyətlə, daha çox ailə-məişət üslubu texnologiyalarından ibarət olub xalqın mənəvi aləmi, vərdisləri, mərasimləri ilə standartlaşır, ardıcıl təkrarlanma nəticəsində etnik yaddaşa hopur, müxtəlif variantlar törədir. Bu elə kütləvi nitq təzahürüdür ki, hər yeni nəsil onu olduğu kimi mənimsəyib gələcək nəsillərə ötürməklə stabil dialektfövqü ünsiyyət mexanizmləri formalaşdırmış olur.

Xalqın həyatı dedikdə, təbii ki, ilk növbədə onun kütləvi mərasimlərdə iştirakı nəzərdə tutulur ki, buraya ailə-məişət, mövsüm və əmək-təsərrüfat mərasimləri daxildir. Əlbəttə, bunlar bir-biri ilə ruhən nə qədər bağlı olsa da, aydın seçilən fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Ailə-məişət mərasimləri, əsasən, a) insanın doğulması, b) ailə qurması və c) dünyadan getməsi kimi əlamətdar hadisələrlə bağlı olaraq keçirilir ki, həmin mərasimlərin zəngin ideya-məzmunu ilə yanaşı, kifayət qədər mükəmməl dil-üslub vasitələri də vardır.

Yeni doğulmuş uşağa xüsusi intonasiya ilə oxunan nəğmələr-laylalar ailə-məişət dilinin ən məhrəm örnəklərindən sayılır. Körpə laylanın məzmununu anlamasa da, ana dilinin səs harmoniyasını təhtəlşüür bir istəklə qəbul edir;

layla çalan ana isə, təbii ki, öz arzularını, ümidlərini, məhəbbətini dilə gətirə-gətirə həm də bədii nitq əbidəsi yaradır:

Layla, beşiyim, layla,
Evim, eşiyim, layla.
Sən yat şirin yuxuda,
Çəkim keşiyin, layla (1, 14).

A layla, gülüm, layla,
Gülüm, sünbülüm, layla.
Böyü, sənin sayəndə
Mən də bir gülüm, layla (1, 15).

İgid qalasan istər,
Dağlar lalasan istər.
Mən balamı istərəm,
Balam balasın istər (1, 16).

Əlbəttə, laylaların, demək olar ki, heç bir bəndi layla çalma prosesində bilavasitə yaranmır, bir qayda olaraq, mövcud poetik model təkrar edilir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ana öz istedadı səviyyəsində müəyyən improvizasiya imkanlarına da malik olduğundan həmin mövcud poetik model daxilində mətnə yeniliklər gətirə, elə əlavələr də edə bilər ki, bu, layla mətnlərini nitq materialı baxımından həmişə canlı, müasir saxlayar.

Nazlamlar və ya oxşamlar da laylalar kimi qadın-ana yaradıcılığının məhsuludur:

Atım-tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni.
Dədən evə gələndə
Qabağa tutum mən səni (1, 20).

Göydəki quşlar bu balama qurban,
Yağan yağışlar bu balama qurban!
Kişnəyən atlar bu balama qurban,
Sonsuz arvatlar bu balama qurban!
... Ay Allah, bundan üç dənə ver,
Üç dənə vermə, beş dənə ver.
Həsərin çəkmişlərə ver,
Alı-gülü solmuşlara ver! ... (1, 21-22).

Ailə-məişət üslubu yuxarıdakı mətnlərdə, hər şeydən əvvəl, lüğət tərkibinin ümumişləkliyi ilə təmsil olunur: beşik, ev, eşik (əslində: ev-eşik), yatmaq, şirin yuxu, keşik çəkmək, gül, sünbül, böyümək, sənin sayəndə, gülmək, qala, dağ, lala, bala, atıb tutmaq, şəkərə qatmaq, dədə, qabağa tutmaq, balama

qurban, yağış, yağmaq, at, kişnəmək, sonsuz, həsrət çəkmək, alı-gülü solmaq və s. Göründüyü kimi, bu leksikonda öz-özlüyündə, yəni kontekstlə motivlənməkdən başqa, həm də söz seçimi vasitəsilə bir sıra ideyalar qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılır: a) ana övladının sağ-salamat böyüyüb ona dayaq olmasını istəyir, b) el-obanın keşiyində durmasını arzulayır, c) belə oğulların hər evdə, ailədə olmasını diləyir və s.

Ailə-məişət üslubunun özünəməxsus təzahür formalarından biri uşaq folklorunun dilidir ki, buraya sanamalar, düzgülər, cıratmalar, müxtəlif uşaq oyunlarının nəslrlə olan, əsasən, standart mətnləri və s. daxildir.

Sanamalar, düzgülər və cıratmalar nəzm şəklində olsa da, burada ailə-məişət dili xüsusi poetik stilizasiyalara məruz qalmadan, məişət təbiiliyində təqdim edilir; məsələn:

a) sanama:

Birə - birə,
İkiyə - iynə,
Üçə - üzük,
Dördə - döşək,
Beşə - beşik,
Altıya – alma,
Yeddiyə - yemiş,
Səkkizə - sərçə,
Doqquza – dolça,
Ona – oraq,
On birə - daraq...
Gəlin gedək
Filankəsin
Evini yaraq (1, 28).

b) düzgü:

A vəlli, vəlli, vəlli,
Naxır gəlir dörd əlli.
Nənəm sağar, gətirər,
Pişik başın batırar.
Pişik kimin pişiyi?
Xan evinin pişiyi.
Xan evinin nəyi var?
Çala-çuxur çayı var,
Dağa çıxan atı var,
Göy muncuqlu iti var... (1, 32).

c) cırnatma:

- Gəl gedək bağa.
- Mən də, mən də.
- Çıxaq budağa,
- Mən də, mən də.
- Şaftalı yığaq.
- Mən də, mən də.
- Bağban gəlsin.
- Mən də, mən də.
- İtə qışqırsın.
- Mən də, mən də.
- İt mənə hürsün.
- Mən də, mən də (1, 57).

Bu mətnlərin linqvostilistik tipologiyasına aşağıdakı xüsusiyyətlər daxildir ki, onlar eyni zamanda ailə-məişət üslubunun əsas əlamətlərini müəyyən edir: 1) fonogrammatik təkrara meyillilik, 2) ümumişlək leksikonun mətnin lüğət tərkibində aparıcı mövqe tutması, 3) obrazlılığın son dərəcə sadələşməsi, 4) zarafata (komizmə) meyillilik, 5) ən adi mühakimələrlə açıqgözlülüyə, təfəkkür çevikliyinə, nəticə etibarilə, müdrikiyə çağırış və s.

Uşağın dil açması, ana dilinin incəliklərinə yiyələnməsi, cəmiyyətlə ünsiyyətin ədəbi linqvistik normalarına yiyələnməsi o qədər ciddi amil sayılır ki, bunsuz ailə-məişət həyatını təsəvvür etmək, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrları məhz bu etnokulturoloji ehtiyacdən yaranmışdır. Yuxarıda xatırlatdıqlarımızdan başqa Azərbaycan folklorunda xüsusi linqvopoetik strukturu ilə seçilən başqa janrlar da vardır ki, onlardan biri yanılmaclar, digəri tapmacalardır:

a) yanılmaclar:

Ay axır çərşənbə axşamı, gəlmişəm səninlə çərşənbələşəm; çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm (1, 200).

1. Yetişmiş yemişi yetim yemiş (1, 202).
2. Gül güllükdə, kül küllükdə, kül küllükdə, gül güllükdə (1, 203).

b) tapmacalar:

1. O nədir ki, işığı var, istisi yox?
Ay (1, 172).
3. Ləyəndə, ay ləyəndə,
Gül boynunu əyəndə.
Yeyilər kal vaxtında,
Yemək olmaz dəyəndə.

Xiyar (1, 173).

3. Gündüzlər gəzər,

Gecələr ağzı açıq yatar.

Başmaq (1, 180) və s.

Yanıltmaclar ana dilinin düzgün tələffüzünə, tapmacalar isə ana dili anlayışlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. “Azərbaycan folkloru” antologiyasında verilmiş yüzlərlə tapmacanın cavablarına nəzər salsaq görərik ki, bu cavab-anlayışların, demək olar ki, hamısı xalqın dil təfəkküründə populyar olan sözlərlə ifadə edilir: ayaqqabı, üzük, sırğa, əlcək, qapının dəstəyi, dəyirman, iynə, qayçı, ələk, aşışən, üskük, oxlov, bıçaq, qovurğa, tütək, saz, tar, qaval, qələm, yazı, günəş, bulud, ay, qar, od, tüstü, yağ, külək, qoyun, tısbağa, arı, kəpənək və s. (1, 170-186). Bu anlayışların xüsusilə yeniyetmələrə müxtəlif əlamətlərlə mənimsədilməsi onlardan sözdən istifadə üsullarının bütöv bir sisteminin formalaşmasını təmin edir.

Ailə-məişət mərasimləri insanın doğulması, boya-başa çatmasından sonra ailə qurması ilə bağlı icra edilir ki, həmin mərasimlər spesifik nitq təzahürləri ilə müşayiət olunur. Elçilik, toy, gəlingörmə kimi adətlər, hətta qaynana-gəlin deyişmələri ailə-məişət dilinin elə səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir ki, bunlar bir küll halında nitq yaradıcılığının etnoqrafik mənzərəsini aydın təsvir eləməyə imkan verir. Məsələn:

Araz qırağı çiçək, haxışta,
Oraq götür gəl biçək, haxışta.
Qardaş, nişanlın gördüm, haxışta,
Üzündə yumru birçək, haxışta.

Ağ sənək ağzı burma, haxışta,
Doldurub dalda durma, haxışta.
Qardaş, nişanlın gördüm, haxışta,
Ağzında dili xurma, haxışta.

Aşığam, ələmim var, haxışta,
Qızıldan qələmim var, haxışta.
Yaxın gələ bilmərəm, haxışta,
Uzaqdan salamım var, haxışta (1, 109-110).

Nəhayət, insanın dünyadan getməsi və ya yas mərasimi ilə bağlı olaraq Azərbaycan folklorunun yaddaşında “ağılar” adlanan ayrıca janr mövcuddur ki, “dərdin dili ilə danışmaq”ın olduqca təsirli nümunələrini təqdim edir:

Əziziyəm, bu dağa,
Ellər köçər bu dağa.
Elə ki mən dözüərəm,
Kimsə dözməz bu dağa (1, 113).
Əzizim, qaranı yaz,
Ağ üstən qaranı yaz.

Hər dəftərin başında
Mən baxtı qaranı yaz (1, 114).

Dəryada qəmim qaldı,
Əkmədim, zəmin qaldı.
Arzun gözündə qalsın,
Necə ki mənim qaldı (1, 115).

Adətən, ailə-məişət üslubu dedikdə göz qabağına ilk növbədə dərin hiss və duyğulardan, intellektual mükəmməlliklərdən uzaq “çoban-çoluq” dili gəlir, lakin bu, zahirən belədir. İstər laylalarda, istər məhəbbət bayatılarında, istərsə də ağılarda (xatırladaq ki, bu janrların poetik strukturu bir-birindən az fərqlənir) bütün sadəliyi, hətta sadələşməyi ilə yanaşı, çox dərin hiss-həyəcan, intellektual (fəlsəfi) ümumiləşdirmə şərtləri də vardır ki, sadəcə, mümkün qədər yığcam, az sözlə, təfəssilatla varılmadan ifadə edilmişdir.

Dilin, sözün magik təsirinə xalqın böyük inamı da göstərir ki, onun üçün nitqin ünsiyyət vasitəsi olma sferası cəmiyyətlə məhdudlaşmayıb daha geniş miqyas kəsb edir:

Üzərlisən, havasan,
Mən bir dərdə davasan.
Balama göz vuraram
Gözlərini ovasan (1, 120).

Həzrət Süleyman eşqinə,
Çin qızı Mərcan hökmünə,
Bəni-adəmdən, bəni-heyvandan,
Cindən, şeytandan, axar sudan,
Köklü ağacdən, dibli qayadan,
Yeddi yolun ayrıcından
Hər kəsin çilləsinə düşmüşənsə
Çilləsinə kəşdim ... (1, 121) və s.

Sözə həmin magik inam Azərbaycan folklorunun, eləcə də xalq danışığı dilinin populyar modelləri olan alqış və qarğışlarda da öz əksini tapır.

Əslində, mövsüm və əmək-təsərrüfat mərasimləri də, geniş mənada, ailə-məişət mərasimlərinin tərkib hissəsi sayıla bilər. Çünki bunlar da ailənin, insanın məişət həyatından ayrı təsəvvür edilmir.

Mövsüm mərasimləri, əsasən, yazın gəlişi, təbiətin canlanması ilə əlaqədar ictimai əhvali-ruhiyyəni bildirir ki, həmin əhvali-ruhiyyənin “dil”i olduqca zəngindir:

A kosa-kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
-Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyuğu.
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər.

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara.
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa (1, 94).

Əmək-təsərrüfat mərasimləri Azərbaycan məişətinin daha çox maldarlıq, eləcə də əkinçiliklə bağlı məşğuliyyətini təsvir etdiyindən bu sahələrə aid kifayət qədər geniş leksikonu özündə əks etdirir:

Salam-əleyk, say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər!
Saya gəldi, gördünüz;
Salam verdi, aldınız.
Alnı təpəl qoç, quzu
Sayaçıya verdiniz.
... Səfa olsun yurdunuz!
Ulamasın qurdunuz!
Ac getsin avanınız,
Tox gəlsin çobanınız! ... (1, 70-71).

Nənəm, a xallı keçi,
Məməsi ballı keçi.
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçi (1, 72).

Sürüdə var az qoyun,
Kef damağı saz qoyun.
Çoban qurddan çəkinsə,
Çölə çıxammaz qoyun (1, 75).

Sayaçı sözlərdə təpəl, qoç, quzu, çoban, keçi, qoyun və s. qoyunçuluqla bağlı söz-terminlərə sıx-sıx təsadüf olunduğu kimi, holavarlarda da öküz, aran, xodak, torpaq, bar, kəl, yağış, nəm düşmək, cüt, mac, zəhməti boşa getmək və s. kimi müvafiq söz və söz birləşmələri geniş işlənir:

Qara öküz aranda,
Çıxar gün qızarıanda.
Xodak murada çatar
Torpaqdan bar alanda (1, 62).

Qara kəl gedər işə,
Qorxuram bağıri bişə.
Nola bir bulud gələ,
Yağış yağa, nəm düşə (1, 62).

Öküzlər qoşa getdi,
Güc vurdu, daşa getdi,
Cütün macı qırıldı,
Zəhmətim boşa getdi (1, 63) və s.

Xalq müdriqliyinin, etnoqrafik təfəkkürün əqli-zehni ümumiləşdirmə qabiliyyətinin ifadəsi olan atalar sözlərinin dili də ailə-məişət üslubunun mükəmməl təzahürlərindəndir. Son illərdə Güney Azərbaycandan bilavasitə xalq dilindən toplanmış atalar sözlərində deyilir:

Açılan düyünü dişə salmazlar (2, 64).
Ağacı götürəndə oğru pişik üzün bəllədər (2, 65).
Başımı yardığı daş olar, ağrını yandırdığı aş (2, 69).
Dədə evini yıxmışığı kürəməyin dərdindən (2, 73).
Ər-arvadın savaşı, yaz gününün yağışı (2, 77).
Hamarda yeriyə bilmir, yamacda şillaq atır (2, 79).
Qardaş yaxşı olsaydı, Allah birini də özünə yaradardı (2, 85).
Nə işim var dağ başında, çağırım Xıdır İlyası (2, 90).
Yalan yalağan deyil ki, adam düşə, qıçı sına (2, 97).

Ailə-məişət üslubunun Azərbaycan folklorundakı nitq texnologiyalarından biri də lətifələrin dilidir ki, burada təzahür edən yumoristik və satirik təhkiyə modelləri, demək olar ki, bütünlüklə milli dil təfəkkürünün təbii imkanlarına əsaslanır; məsələn:

“Bir arvadın üç qızı var idi. Üçü də pəltək. Qızlarına tapşırırdı ki, köpəyin qızları, elçi gələndə heç biriniz danışmayacaqsınız.

Bir gün qızlara elçi gəlir. Bir az sonra böyük qız gəlib anasına deyir:

- Ana, pişik südü laladı (Pişik südü yaladı).

Ortancıl qız dedi:

- Tüpən qızı, dinmə (Köpəyin qızı, dinmə).

Kiçik qız dedi:

-Ana, mən heç dindillini (Mən heç dindim) ?” (2, 300).

Nəticə etibarilə, demək lazımdır ki, Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu texnologiyaları təsadüfən-təsadüfə, yaxud pərakəndə halda deyil, mükəmməl linqvostilistik sistem olaraq təzahür etməklə, əslində, onun (folklorun dilinin) funksional-tipoloji əsaslarını müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s. Tərtib edəni: Bəhlul Abdulla.
2. Güney Azərbaycan folkloru. IV kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 388 s. Tərtib edəni: M.Maşallah qızı, H.Şərqidərcək.
3. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı: BDU nəşri, 1983, 92 s. Tərtib edəni: Azad Nəbiyev.
4. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000, 76 s. Tərtib edəni: Azad Nəbiyev.
5. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 540 s. Tərtib edəni: Ramazan Qafarlı.

ТЕХНОЛОГИИ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО СТИЛЯ В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛора

С.М.МАРДАНОВА

РЕЗЮМЕ

Технологии семейно-бытового стиля в языке азербайджанского фольклора достаточно ярко проявляются в различных жанрах. Это свидетельствует о том, что, естественно, в генетической основе языка фольклора лежит семейно-бытовая речь. Автор, исследуя в настоящей статье конкретные образцы фольклорных жанров (колыбельная, пестушки, или потешки, детский фольклор, семейно-бытовые обряды) в лингвопоэтическом аспекте, пытается определить архетипы семейно-бытового стиля.

Ключевые слова: язык фольклора, семейно-бытовой стиль, колыбельные, пестушки, детский фольклор, семейно-бытовые обряды, речевые технологии.

TECHNOLOGIES OF THE FAMILY-EVERYDAY STYLE IN THE LANGUAGE OF THE AZERBAIJANI FOLKLORE

S.M.MARDANOVA

SUMMARY

Technologies of the family-everyday style in the language of the Azerbaijani folklore manifest themselves sufficiently in different genres. This indicates that actually the family-everyday speech underlies the genetic basis of the folklore language. Studying specific examples of the folklore genre in the article (lullaby, nursery rhymes, children`s folklore, family-everyday rites) in the linguistic-poetic aspect, the author tries to determine the archetypes of the family-everyday style.

Key words: folklore language, family-everyday style, lullabies, nursery rhymes, children`s folklore, family-everyday rites, speech technologies